

BƏKİR ÇOBANZADƏ TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDRİSİ BARƏDƏ

Arif Kazimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-7369-5273>

arifkazimov.632@gmail.com

Xülasə

Məqalədə tanınmış türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin Bakıda pedaqoji fəaliyyətindən, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədrisinə dair yazdığı vəsait və elmi məqalələrindən bəhs olunur. Azərbaycan dilinin tədrisinə dair az vaxt içərisində (1926-cı ildə “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu”, 1928-ci ildə isə 195 səhifədən ibarət “Türk dili” kitabı, “Evdə pedaqoji texnikumu” seriyasından 100-dən artıq məqalə) əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Əsərlərində müəllif Azərbaycan məktəblərində müəllimlərin çətin durumundan, ana dilinin tədris prosesində qarşıya çıxan biləcək hər bir probleminə həllinə dair öz metodik tövsiyələrini vermiş və təcrübəli biliyini əsirgəməmişdir.

B.Çobanzadə əsərlərində Azərbaycan dilinin tədrisinə dair hansı üsul və vasitələrin seçilməsinin effektivliyini dəqiqləşdirmiş, müxtəlif ölkələrdə mövcud olan metodik üsul və vasitələri hər tərəfli təhlil öyrənərək, həmçinin türk məktəbləri üçün vacib olan metodları müəyyən edib məktəb praktikasına daxil etmişdir.

Açar sözlər: evdə pedaqoji texnikum, metodik üsul və vasitələr, tədris prosesi, problemin həlli, metodik tövsiyə, vasitələrin effektivliyi.

BEKİR CHOBANZADE ON TEACHING OF THE TURKIC LANGUAGES

Arif Kazimov

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article examines the pedagogical activities of the well-known Turkologist and professor Bekir Chobanzade in Baku, as well as the teaching materials and scholarly articles he authored on the instruction of Turkic languages, including Azerbaijani. Within a relatively short period, he rendered invaluable services to the teaching of the Azerbaijani language by

producing a number of significant works, including *The Method of Teaching the Turkic Language and Literature* (Parts I and II, 1926), the 195-page book *Turkic Language* (1928), and more than one hundred articles published in the “Home Pedagogical College” series. In his works, the author addressed the difficult circumstances faced by teachers in Azerbaijani schools and offered methodological recommendations for resolving various problems that might arise in the process of teaching the mother tongue, generously sharing his practical experience.

In his studies, B.Chobanzade identified the effectiveness of selecting appropriate methods and tools for teaching the Azerbaijani language, conducted a comprehensive analysis of methodological approaches and teaching aids used in different countries, and determined the methods essential for Turkic schools, subsequently introducing them into school practice.

Key words: Home Pedagogical College, methodological approaches and tools, teaching process, problem solving, methodological recommendations, effectiveness of teaching tools.

БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ О ПРЕПОДАВАНИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Ариф Казимов

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматривается педагогическая деятельность известного тюрколога, профессора Бекира Чобанзаде в Баку, а также учебные пособия и научные статьи, написанные им по вопросам преподавания тюркских языков, в том числе азербайджанского языка. В течение относительно короткого времени Б.Чобанзаде оказал неоценимые услуги развитию преподавания азербайджанского языка, подготовив ряд значительных трудов, среди которых «Методика преподавания тюркского языка и литературы» (части I и II, 1926), книга «Тюркский язык» объёмом 195 страниц (1928), а также более ста статей, опубликованных в серии «Домашний педагогический техникум». В своих трудах автор затрагивал сложное положение учителей в азербайджанских школах и предлагал собственные методические рекомендации по решению всех возможных

проблем, возникающих в процессе преподавания родного языка, щедро делюсь практическим опытом.

В работах Б.Чобанзаде уточнял эффективность выбора методов и средств обучения азербайджанскому языку, всесторонне анализировал методические подходы и учебные средства, применяемые в различных странах, а также определял методы, необходимые для тюркских школ, внедряя их в школьную практику.

Ключевые слова: домашний педагогический техникум, методические методы и средства, учебный процесс, решение проблемы, методические рекомендации, эффективность средств обучения.

Giriş/ Introduction

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədrisi məsələsi zaman-zaman maarifpərvər ziyalılarımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart günlərində Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın 17 iclasında dinlənilmiş 37 məruzənin 3-ü türk dillərinin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdi. Türk dillərinin tədrisi məsələləri prof. Bəkir Vahab oğlu Çobanzadənin elmi-pedaqoji irsindən də yan keçməmişdi.

Məlum olduğu kimi, 1922-ci ildə S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi (YTƏK) yaradılmışdı. O vaxt Azərbaycanda yazı və dilin səs sistemi arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirən bilən, dilimizin fonetik sistemə uyğun hərfi işarələr sistemindən ibarət bir əlifba tərtib edə bilən mütəxəssis alimə ehtiyac var idi. Məhz S.Ağamalıoğlu belə bir alimi Kırım-Simferopol Universitetinin professoru B.Çobanzadənin şəxsində tapdı [Babayev, 1996:138].

1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn B.Çobanzadə “Yeni yol” qəzeti müxbirinin suallarına belə cavab vermişdi: *“Mən Bakıya təzə gəlmişəm.... Burada məktəblər daha əsri, daha əməli və xalqa yaxındır.... Türklər məlum olduğu üzrə şimdiyə qədər 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunların ən fənasını saymaq mümkündür.... Ərəb əlifbası bu gün təmiz və xalq türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil. bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruz”* [Babayev, 1992:147].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikası

elminin inkişafına misilsiz kömək etmiş olan B.Çobanzadə bu sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə həsr etmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək.

1926-cı ildə B.Çobanzadə dil və ədəbiyyatın tədrisinə dair iki kitab (“Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” 1 və 2 qism), eyni zamanda “Evdə pedaqoji texnikumu” seriyasından dərc olunmuş bir sıra məqalələr yazmışdır.

İlk növbədə müəllif belə bir suala cavab axtarır: “Ana dilini nə üçün öyrənməli?” Müəllifə görə, hər kəs az-çox danışmağı bilir. Lakin ictimai quruculuqda qüvvətli bir ünsür olaraq çalışmaq istəyən adama eyni zamanda başqa, zəngin sistem altına alınmış, işlənmiş bir dil lazımdır. Dil bir alət, bir silahdır. Bu alətin yaxşı qullanmasını bilmək lazımdır. Fikirləri açıq və qəti surətdə söylənməlidir ki, ətrafdakılar səni gözəlcə anlaya bilsinlər... Dil birləşdirici vasitədir. İnsanların fikir, düşüncə və təcrübələrindən faydalanıb gələcək nəsillərə ötürmək qabiliyyət ancaq dil sayəsində mümkündür.

B. Çobanzadə “Seçilmiş əsərləri”nin dördüncü cildində türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin 1920-30-cu illərdəki tədrisi vəziyyətini, bütövlükdə ümumi mənzərəni belə səciyyələndirmişdir: *“İndiyə qədər.....türk dilinin tədrisi üsulu haqqında pək az yazılmış və söylənmişdir. Dilimiz və əlifbamızın ədəbiyyat və ümumiyyətlə bədii əsərlərimizin tədrisi imdiyədək tamamilə elmi, pedaqoji təməllər üzərinə qurulmuş olmadığı kibi, eyni zamanda müxtəlif üsullar arasında seçki yapmaq şu və yaxud bu üsulla çalışmaq işi daha ziyadə müəllimin öz zövqünə,öz vicdanına qalmışdır... Zamanımıza qədər ortaya çıxan az-çox qiymətli üsuli-metodik ədəbiyyatın müəllimlərimiz tərəfindən gərəyi qədər nəzəri-diqqətə alındığı haqqında da əlimizdə dəlillər yoxdur”* [Çobanzadə, 2007:30]. Eyni zamanda müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki. yalnız mövzunu, dərslərini bilməklə müəllim işini bitirmiş sayılmaz. Məlumatın qarşısındakı tələbələrə, şadirdlərə verilməsi, aşılması, təlim yollarını da bilməlidir.

Bu baxımdan müəllifin 1928-ci ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış “Türk dili” kitabı bilavasitə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur.

Kitab Azərbaycan dilinin materialları əsasında türk dilinin fonetikasi, leksikası, morfologiyası, sintaksisi və bütün bunların tədrisi metodikası haqqında yazılmış ayrı-ayrı məqalələrin toplusundan ibarətdir. Bu məqalələrin hər birində müəllif özünün əldə etdiyi elmi qənaəti təqdim

edir və bunların müxtəlif səviyyəli tədris ocaqlarında şagird və tələblərə çatdırılması yollarını və üsullarını açıb göstərir.

XX əsrin 20-ci illərində dilin tədrisi metodikasında iki üsul, necə deyirlər, “dəbdə” idi: 1. Səs və ya bütöv söz üsulu (Montessori üsulu). 2. Amerikan, yaxud bütün şəkillər üsulu.

Bu üsullardan hər birinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri mövcud idi. Aydınlıq naminə hər iki üsulun spesifik mahiyyətinə nəzər yetirək. Əvvəla, Amerika üsulu haqqında.

İngilis dili zəminində meydana çıxan amerikan üsulu əyani tədrislə xeyli dərəcədə əlaqəlidir. Bu usulla tədris zamanı əvvəlcə əşyalar öyrənilir, onların uşaq yaddaşında həkk olunmasına cəhd göstərilir. Yalnız bundan sonra həmin əşyanın yazılışı öyrədilir. Digər tərəfdən bu üsulun əsası cümlədir. Bu üsul tərəfdarları bu həqiqətə dayanırlar ki, uşaq üçün səs tərkibi sözdə mücərrəd və yabançı bir şeydir. Uşaq hər şeydən ziyadə cümləni bilir. O, sözləri cümlədən ayırmaz, onun üçün də əlifba tədrisində sözdən, yaxud səsdən deyil, cümlədən də hərəkət etməlidir. Bu surətlə bu üsul uşağı tanışdan yabançıya, məlumdan məhcula doğru götürmək yolunu təkid eylər.

Bu üsulun başqa bir əsası da yalnız dil və yazı sahəsində qalmayıb, müntəzəm və sistemli surətdə əlifbaya hazırlıq tapmasıdır. O surətlə ki, əlifbaya başlamadan əvvəl uşaqlara bir neçə rəsmlər, lövhələr göstərilir və bu rəsmlərin isimləri öyrədilir. Bu rəsmlər, təbii ki, uşaqlara tanış və məlum olan maddələrin rəsmləri olar və çox dəfə uşaqların özləri tərəfindən gətirilir, yaxud seçilir. Rəsmlərlə gözəl tanışlıq peyda edildikdən sonra bu rəsmlərin altına onların adları yazılır. Uşaqlara rəsmlərin altındakı yazının bu rəsmlərin adları olduğu söylənilir. Şagirdlər həm rəsmləri, həm də onların adlarını bacara bildikləri qədər dəftərlərində çıxarlar. Nəhayət, rəsmlər altında yazılanı uşaqlar görə-görə alışıqdan sonra rəsmlər ortadan qaldırılıb, yalnız yazı buraxılır [Çobanzadə, 2007:108].

Səs üsulu isə məşhur italyalı həkim-pedaqoq Mariya Montessori tərəfindən yaradılan tədris metodikasındadır. Montessori təhsil metodu, fikrimizcə, uşaqların təbii maraqlarını və fəaliyyətlərini əks etdirir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər şey köçürmədən başlayır, yəni əvvəlcə mexaniki elementlər formalaşdırılır, sonra isə müxtəlif yazılar öyrədilir ki, bütün bunlardan sonra uşaqlar sözləri hələ oxumasalar da, asanlıqla fərqləndirirlər. Oxumaq bacarığı sonradan öz-özünə formalaşır, bu yolla da həm pedaqoqlar, həm də uşaqlar üçün böyük çətinlik törədən birləşmə məqamları aradan götürülür.

Göründüyü kimi, hər üsulun müsbət məziyyətləri kifayət qədərdir. Bununla belə sual olunur ki, vaxtilə cəmiyyətdə qütbləşmə yaradan cərəyanlardan hansının tərəfdarı idi B.Çobanzadə? Bu suala cavab tapmaq üçün müəllifin yazılarına müraciət edək.

Müəllifin “Seçilmiş əsərləri”nin V cildinin IV cildində bu məsələyə münasibətini belə ifadə etmişdir: “.....türk məktəblərində əlifba tədrisində hansı üsul tövsiyə oluna bilər? Pedaqoji məsələlərlə çox məşğul olan Tolstoy deyirdi ki, “əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur”.

B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tədrisinə dair bir sıra üsulların (höccələmə, sövti, sövti təqlid, məxrəclər və s.) praktik əhəmiyyəti və nöqsanları barədə də geniş məlumat vermişdir. Məsələn, müəllif “höccələmə üsulu” haqqında yazır: “.....türk-tatar xalqları ərəb yazısını qəbul etdikdən sonra bu yazıda meydana gətirilən əlifbanın öyrədilmə üsulu da ərəb yazısının xarakter və təbiətinə uyğun olmuşdur. Bu üsul “höccələmə üsulu”adlanır.

Höccələmə üsulu Avropa-rus məktəblərində XVI əsrə qədər, yəni 400 il əvvəlində qədər mövcud olduğu halda, bizim türk-tatar məktəblərində 1905-ci sənələrinədək qullanılmışdır. Yazısı hecayi sistemində olan hər xalq əlifba tədrisində ancaq höccələmə üsulunu qəbul eləyə bilər” [Çobanzadə, 1926:42].

Daha sonra müəllif həmin üsulun nöqsanlarını da ardıcıl olaraq nümunələr əsasında göstərmişdir.

Ana dilinin məktəblərdəki yeri dilin həyatdakı yeri ilə bağlıdır. Dil ictimai kollektiv istehsalın ən əhəmiyyətli vasitələrindən birisidir. Buna tarixdə və tarixin qeyd etmədiyi zamanlardan qalmış olan əsərlərdə açıq şahidlər, dəlillər vardır. Məsələn, ibtidai insanların şərqləri iş ilə bağlıdır. Sonra bu kimi xalqların dilində əşyaların adları o əşyaların nəyə yaradıqlarını göstərir. Türk dilində də bu kimi sözlər lap çoxdur. Bunlardan bir-ikisini burada da təhlil edə bilərik; məsələn: süpürgə, qapı, otaq . Bunlardan süpürgə – süpürən alət, qapı – qapanan şey, otaq – odyandırılan yer deməkdir. Təbii ki, istehsalda mühüm yeri olan və ictimai həyatın ən qüvvətli bağlarından birisini təşkil edən dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcədə gözəçarpan dərslərdən sayıla gəlmişdir [Çobanzadə, 2007:176]. Müəllif özündən əvvəlki alimlərin qənaətini belə şərh etmişdir: “.....bəziləri məktəblərdə bütün tədrisatın ana dili üzərində qurulmasını təklif etmişlər. Bunların fikrincə, bütün dərsləri bir-birinə bağlayan, sonra məktəbə ilk dəfə ayaq açan uşağın ən ziyadə bildiyi, tanıdığı bir şey varsa, O da dildir, ana dilidir.” Müəllif öz fikrini belə əsaslandırır ki, məktəblərdə

bütün tədrisatı dil ətrafında mərkəzləşdirmək təklifini irəli sürən bu alimlərin böyük yanlışı vardır ki, o da dilə “bir məqsəd kimi” baxmalıdır; halbuki dil özbaşına bir məqsəd olmayıb, bəlkə yalnız cəmiyyət və təbiəti öyrənmək və bilmək üçün bir vasitədir. Biz dili bilgilərimizi, duyğu və fikirlərimizi qeyd etmək üçün öyrəniriz. Bunun üçün “məktəbə getməkdən, elm öyrənməkdən məqsəd dil öyrənməkdir” – fikri heç bir surətlə doğru ola bilməz [Babayev, 1992:24]

Fikrimizcə, bütün bu fikirlər Avropa dillərinin tədrisi ətrafında ortaya çıxan münaqişələrdən doğmuşdur. Bu zaman içində türk dilinin məktəblərdəki vəziyyəti tamamilə xüsusi şərtlərlə tabe olmuşdur.

Belə ki, miladi VII əsrdən, yəni bundan 1300 il əvvəldən başlayaraq, türk dili yazılmağa başlamışdır. Bundan sonra yeni miladi XI əsrdən başlayaraq, müxtəlif türk dillərində yazan bir neçə şair, ədib, alim yetişmişdir. Bütün bu fəaliyyət türk dilinin məktəblərə girməsinə səbəb ola bilməmişdir. Miladi XIX əsrin əvvəllərinə qədər türk dilinin məktəblərdə tədris edildiyinə dair əlimizdə məlumat yoxdur. Ancaq XIX əsrin başlarında Azərbaycanda, Türkiyədə, Tatarıstanda.... zəif surətdə türk dili məktəblərdə tədris olunmağa başlanmışdır.

B.Çobanzadənin mülahizələrinə görə, Şuralar İttifaqına girən türk-tatar xalqlarında öz ana dillərinin tədrisi məsələsi az-çox canlı bir surətdə ancaq 1905-ci il inqilabından sonra başlamışdır. Bir neçə yerlərdə ibtidai məktəbləri açılmış, burada ana dilində, yəni türkcədə sərf, qiraət, əşya dərsləri, coğrafiya, hesab və sair keçirilmişdir.

Türk dilinin pedaqoji-ictimai və elmi cəhətdən bütün haqları ilə məktəbə girməsi 1917-ci il oktyabr inqilabından sonrakı dövrə aiddir.

Sonda türkoloq dil tədrisinin praktik əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir.

1. Dil tədrisi, bir tərəfdən, ictimai həyatı, cəmiyyəti, digər, təbiəti, təbii hadisələri öyrənmək ilə əlaqədardır.

2. Dili öyrənməkdə, tədqiq etməkdə iki məqsəd vardır: a) Dili fikirlərimizi ifadə və qeyd etmək üçün zəruri bir alət kimi əldə etmək; b) Dilin nə surətlə meydana gəldiyini, hansı ünsürlərdən tərəqqi etdiyini, nə surətlə dəyişib, irəlilədiyini tədqiq etməkdir. Bir sözlə, “necə danışmalı?”, “necə danışırınsınız” suallarına cavab araşdırılmalıdır.

3. Dil əvvələn canlı dildən, danışığından başlamalıdır. Ədəbi dil, yazı dili az-çox süni olduğundan uşaqlardan və dilin həqiqi qanunlarından uzaqdır və s.

Professor B.Çobanzadənin dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikasına dair irəli sürdüyü elmi və pedaqoji müddəalar, metodiki göstərişlər əsas etibarilə bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Nəticə/Conclusion

Professor Bəkir Çobanzadənin türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı fikir və mülahizələri müasir dövrümüz üçün aktualıq baxımından əhəmiyyətlidir. İlk növbədə müəllif ana dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirmiş və onun həlli yollarının göstərməyə çalışmışdır. Azərbaycan dilinə dair nəzəri məsələləri nitq praktikası zəmnində öyrənməyə üstünlük verən müəllif bir sıra tədris metod və üsullarını təcrübi yolla əsaslandırma bilmişdir. B.Çobanzadənin yazdığı kitablar zaman-zaman müəllimlərimizin stolüstü vəsaiti olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT/ REFERENCES

1. Babayev, A. (1996). Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. – 250 s.
2. Babayev, A. (1992). Dilçiliyə giriş. – Bakı: ADU nəşri. – 437 s.
3. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, 1V cild. – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 195 s.
4. Çobanzadə, B. (1926). Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti // “Maarif işçisi”. – №4.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>02.02.2026</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>06.02.2026</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>19.02.2026</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
	<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor</i>